

ДА ПЫТАННЯ ПРА «БЕЛАРУСКІ ГАФМАНІЗМ» ЯНА БАРШЧЭЎСКАГА

У крытычным нарысе «Беларусь і Ян Баршчэўскі», які з’явіўся на свет у хуткім часе пасля выдання зборніка «Шляхціц Завальня» (1844 – 46), Рамуальд Падбярэскі наступным чынам ахарактарызаваў зместавыя і фармальныя адметнасці твора: «Тое, што піша пан Баршчэўскі прозай, не датычыць непасрэдна ні гісторыі, ні літаратуры, ні мовы Беларусі, але мае сувязь з нечым больш важным, а менавіта з духам і паэзіяй народа, адкуль выйшлі і гісторыя, і літаратура, і мова. Ухапіўся ён за самую жыццёвую аснову і вырашыў паказаць у мастацтве вялікі народны вобраз. Ён мае перад сабою народ, часта з усёй прывабнасцю ягоных яшчэ паганскіх фантазій, якія апраменьвае сваім, так бы мовіць, беларускім гафманізмам» [7, с. 355]. Прайшло больш за паўтара стагоддзя з таго часу, як была агучана думка пра ўплыў творчасці Эрнста Тэадора Амадэя Гофмана (1776 – 1822) на прозу Яна Баршчэўскага (верагодна, 1794 – 1851), аднак дагэтуль не з’явілася яе абгрунтаванага пацверджання. Можна было б выказаць здагадку, што прычына палягае ў тым, што «гафманізм» толькі памылкова прыпісваўся беларускаму рамантыку. Аднак гэтая метафарычная заўвага цытуецца ледзь не кожным даследчыкам творчасці Баршчэўскага. Сярод тых, хто падтрымліваў меркаванне Р. Падбярэскага, быў і класік беларускай літаратуры Уладзімір Караткевіч [5, с. 526].

Паспрабуем выявіць, што дало падставы першаму крытыку творчасці Яна Баршчэўскага ставіць яго імя поруч з імем нямецкага рамантыка.

Як вядома, падабенства творчасці розных аўтараў можа насіць кантактна-генетычны або тыпалагічны характар. *Кантактна-генетычныя сувязі* ўнікаюць ці праз непасрэднае знаёмства з мастацкімі тэкстамі, ці праз іх апасродкаванае ўспрыняцце (дзякуючы рэцэнзіям, перакладам, творах іншых родаў мастацтва і інш.). *Тыпалагічнае падабенства* ўяўляе сабой аналогію, спароджаную наступнымі прычынамі: гістарычнымі (падабенства сацыяльна-эканамічных, грамадска-палітычных умоў), псіхалагічнымі (падабенства светапоглядаў, сфер інтарэсаў, псіхалагічных тыпаў) ці ўласна літаратурнымі (агульнасць літаратурных стыляў і кірункаў; літаратурных відаў, жанраў; ідэйна-мастацкіх асаблівасцей твора і інш.) [3].

Найперш трэба высветліць пытанне, ці маюць месца кантактна-генетычныя сувязі творчасці Баршчэўскага і Гофмана. Факты сцвярджаюць, што ў той час, калі Ян Баршчэўскі працаваў над зборнікам «Шляхціц Завальня», літаратурная спадчына нямецкага рамантыка мела надзвычайную папулярнасць у Расіі. Як адзначае прафесар А. Б. Батнікова, «з пачатку

другой паловы 20-ых гг. мінулага стагоддзя ў Расіі не было, бадай, ніводнага пісьменніка, які б не чытаў Гофмана»¹ [2, с. 12]. Першае яго апавяданне выйшла на рускай мове ў год смерці пісьменніка. Але ўжо ў 1840 годзе было выдадзена 62 апавяданні Гофмана і 14 артыкулаў аб ім [2, с. 12]. Нагадаем, што Баршчэўскі жыў у Санкт-Пецярбургу з 1817 года. Адпаведна, ёсць падставы меркаваць, што ён пазнаёміўся з творчасцю Гофмана хаця б праз рускамоўныя пераклады ці крытычныя матэрыялы, а магчыма, чытаў і ў арыгінале, бо валодаў некалькімі замежнымі мовамі. Гэтая думка застаецца ўсяго толькі гіпотэзай, бо фактычнага пацвярджэння ёй няма: бібліятэка Баршчэўскага не захавалася, успаміны сучаснікаў і лісты Баршчэўскага да сяброў не змяшчаюць звестак пра яго ўражанні аб прачытаных творах ні Гофмана, ні іншых сучасных аўтараў.

Застаецца верагодным і тыпалагічнае падабенства творчасці, таму разгледзім яго магчымыя вытокі. Сацыяльна-палітычныя абставіны, у якіх жылі і працавалі Гофман і Баршчэўскі, маюць мала агульнага. Супадае толькі тое, што абедзве радзімы пісьменнікаў перанеслі цяжар напалеонаўскіх войнаў. Аднак ваенныя падзеі і выкліканыя імі складанасці жыцця не сталі ні для Гофмана, ні для Баршчэўскага мастацкім матэрыялам. Псіхалагічныя фактары таксама не адыгрываюць вызначальнай ролі. Па тэмпераменце Гофман і Баршчэўскі хутчэй з'яўляліся антыподамі. Нямецкі рамантык быў чалавекам скайнасцяў, ён лёгка пераходзіў у стан унутранай узрушанасці: праявы генія адгукаліся ў яго душы ўзнёслым захапленнем, а шэрая пасрэднасць абуджала ў ім саркастычную з'едлівасць. Баршчэўскі ва ўспамінах сучаснікаў і паводле эпісталаярных матэрыялаў паўстае чалавекам спакойным, сціплым, які цураўся шматлюддзя і найбольш камфортна адчуваў сябе на прасторах прыроды. Пры ўсёй адрознасці ў натурах пісьменнікаў іх аб'ядноўваюць такія рысы, як душэўная ранімасць і абвостранае пачуццё справядлівасці. Агульным з'яўляецца таксама тое, што абодва аўтары цікавіліся апроч літаратуры іншымі відамі мастацтва, вольны толькі шматбаковая творчая адоранасць Гофмана ўвайшла ў літаратурныя творы спецыфічнымі тэмамі, вобразамі, мастацкімі прыёмамі, а зацікаўленасць Баршчэўскага жывапісам засталася па-за межамі яго літаратурнай спадчыны.

Аналіз зборніка Баршчэўскага дазваляе сцвярджаць, што дзесятае апавяданне «Валасы, якія крычаць на галаве» магло быць напісана пад непасрэдным уплывам творчасці Гофмана [10]. Надзвычайныя сітуацыі, у якія патрапілі героі Баршчэўскага, былі спароджаны або рэальнымі, або містычнымі прычынамі. Аўтар наўмысна ўводзіць факты, якія даюць падставы ў роўнай меры аргументаваць абодва тлумачэнні – рэалістычнае і містычнае, і чытачу застаецца самастойна вырашыць, якой пазіцыі аддаць перавагу. Аналагічны прыём мы знойдзем у такіх творах Гофмана, як

¹ Тут і далей пераклад наш. – К. М.

«Кавалер Глюк», «Дон Жуан», «Пясочны чалавек» і інш. Амелія, галоўная гераіня апавядання Баршчэўскага, – празмерна ўражлівая асоба, якая сыходзіць з жыцця ці то ад сапраўднага ўздзеяння магіі, ці то ад страху перад ім (гэтак сама, як і Натанаэль з «Пясочанага чалавека»). У Гофмана ўвогуле вельмі часта сустракаецца экзальтаваная асоба як тып героя: варта ўзгадаць хаця б Ёганэса Крайслера. Агульным з’яўляецца таксама і матыў вар’яцтва. У апавяданні Баршчэўскага душэўнай хваробе аказаўся падвержаны пан Генрык. У прозе Гофмана клінічнае вар’яцтва ці стан, падобны да яго, сустракаецца ў навелах «Кавалер Глюк», «Дон Жуан», «Пясочны чалавек», «Магнетызёр», «Пусты дом» і інш.

Што датычыцца іншых твораў «Шляхціца Завальні», то там мы знойдзем такія рысы падабенства з творчасцю Гофмана, як шырокае выкарыстанне фантастыкі як асноўнага сродку мастацкай умоўнасці, падзел мастацкай прасторы на рэальную і звышрэальную, дамінантны тып героя-адзіотніка, матыў дысгармоніі сучаснага жыцця. Аднак гэтыя адметнасці характэрныя не толькі для творчасці Гофмана, але з’яўляюцца тыповымі для эстэтыкі і паэтыкі рамантызму ўвогуле. Іншымі словамі, тыпалагічнае падабенства ў значнай ступені абумоўлена агульнай прыналежнасцю да рамантычнага кірунку ў літаратуры. Адсюль лагічна вынікае ідэя супаставіць літаратурную спадчыну Баршчэўскага з творамі іншых рамантыкаў. І хаця беларускі аўтар ва ўступным артыкуле «Колькі слоў ад аўтара» адкрыта дэкларуе жаданне адасобіць свой твор ад іншаземнага мастацкага ўплыву: «Я не прымаю формаў, якія любілі пісьменнікі англійскія, нямецкія або французскія...» – усё ж гэта не дае падставы ізаляваць зборнік у межах выключна беларускай літаратуры. Сама біяграфія аўтара падводзіць да думкі, што яго творчасць трэба вывучаць у кантэксце іншых культур. Як вядома, Ян Баршчэўскі – беларускі пісьменнік, які пісаў па-польску на тэрыторыі Расіі, а апошнія гады жыцця правёў ва Украіне. Засяродзім увагу на тым, што ў перыяд актыўнай творчасці жыві Баршчэўскі ў імперскай сталіцы, дзе ў пасляпятроўскую і паслякацярыненскую эпоху было звычайнай справай рэгулярнае паступленне навінак замежнай літаратуры.

Пры прачытанні «Шляхціца Завальні» ўзнікае асацыяцыя з дзейнасцю гайдэльбергскай школы нямецкага рамантызму, галоўнымі прадстаўнікамі якой з’яўляліся Ахім фон Арнім і Клеменс Брэнтана. З беларускім аўтарам іх яднае ярка выражаны патрыятычны пафас творчасці, паэтызацыя нацыянальнай гісторыі, усхваленне патрыярхальных традыцый у структуры грамадства і сям’і, пашанлівае стаўленне да прасталюдзіна як носьбіта векавых каштоўнасцей, глыбокая рэлігійнасць, вера ў існаванне «народнага духу» як невычарпальнай крыніцы творчасці, стылізацыя пад фальклорныя сюжэты і вобразы.

Баршчэўскі не толькі стварае фальклорныя стылізацыі, але таксама непасрэдным чынам запазычвае персанажаў беларускай міфалогіі, каб

паказаць гісторыі іх стасункаў з людзьмі. Персаніфікаваныя вобразы прыроды і духі ніжэйшай дэманалогіі дзейнічаюць як у творы беларускага празаіка, так і ў знакамітай казцы «Ундзіна» прадстаўніка берлінскага рамантызму Фрыдрыха дэ ла Мот Фукэ. (Дарэчы, яе чароўным светам настолькі моцна быў захоплены Гофман, што натхніўся на напісанне оперы па сюжэце казкі).

Ідэалізацыя мінуўшчыны як сакральнага часу, калі панавалі парадак і гармонія, была характэрная для енскай школы рамантызму. Варта ўзгадаць да прыкладу нарысы і эсэ Вільгельма Генрыха Вакенродэра, раманы Людвіга Ціка і Наваліса, а таксама фрагменты і артыкулы апошняга. Відавочнае адрозненне заключаецца ў тым, што ў енцаў залаты век лакалізаваўся ў Сярэднявеччы, а ва ўспрыняцці Баршчэўскага ён губляўся ў сівой даўніне. З енскімі рамантыкамі збліжае Баршчэўскага таксама канцэпцыя прыроды як кнігі, напісанай Богам, дзе захоўваецца Яго творчы патэнцыял. Агульнай у пэўных рысах, на наш погляд, з'яўляецца таксама тэорыя «новай міфалогіі», якая мела на ўвазе неабходнасць стварэння ўніверсальных твораў літаратуры, якія па глыбіні ўздзеяння і па ўсеахопнасці праяў жыцця дасягалі б узроўню рэлігіі. Зборнік Баршчэўскага пры дэкадзіроўцы (тэрмін выбітнага беларускага даследчыка М. В. Хаўстовіча) выяўляе менавіта такую ўніверсальную задуму: праз мастацкія вобразы выразіць ідэю нацыянальнага маштабу. М. В. Хаўстовіч тлумачыць іншасказальнасць аповеду неабходнасцю прыхаваць глыбінны сэнс ад імперскай цензуры [8]. Дададзім, што прытчывасць мастацкай мовы Баршчэўскага і скразное імкненне да маралізатарства выводзяць твор за рамкі рамантызму і нагадваюць пра асветніцкую традыцыю.

Гаворачы пра ўплывы розных культур на мастацкі свет «Шляхціца Завальні», варта ўзгадаць і пра прысутнасць антычнай. Наяўнасць вобразаў грэка-рымскай міфалогіі абумоўлена прыхільнасцямі аўтара і яго прафесійнай дзейнасцю: Баршчэўскі займаўся рэпетытарствам, выкладаючы класічныя мовы. Ён добра ведаў і вельмі любіў антычную літаратуру. Не дзіўна, што ў зборніку беларускіх апавяданняў сам аўтар праводзіць аналогіі паміж вераваннямі народаў, якіх аддзяляюць прастора і час: «Людзі, марачы пра шчасце на гэтай зямлі, малююць яго ў розных вобразах; грэкі і рымляне верылі ў сляпую Фартуну, што, круцячы вечнае кола, уздымае людзей пад аблогі і зноў апускае ў бяздонне. Беларускі народ уявіў сабе нейкую лятучую траву, гонячыся за якой не адзін збіўся з дарогі і не вярнуўся да свае роднае хаты» [1, с. 88]. Варта адзначыць, што Р. Падбярэскі заўважыў антычны ўплыў не на ўзроўні міфалагічных вобразаў, а ў стылёвым афармленні тэксту. Ва ўзгаданым артыкуле крытык звяртаў чытацкую ўвагу на «гамераўскую прастату» аповеду беларускага аўтара [7, с. 355].

Аналізуючы «Шляхціца Завальню», Р. Падбярэскі супаставіў кампазіцыю зборніка са знакамітай кнігай «Тысяча і адна ноч». Параўнанне,

несумненна, фармальна правільнае, аднак і ў літаратуры рамантызму выкарыстанне рамачнай кампазіцыі было досыць папулярным прыёмам. У якасці прыклада ўзгадаем «Зімовы сад» (1810) А. фон Арніма, «Фантазус» (1812 – 16) Л. Ціка, «Серапіёнавы браты» (1819 – 21) Э. Т. А. Гофмана; «Вечары на хутары каля Дзіканькі» (1831 – 32) М. Гогаля, «Рускія ночы» (1843) У. Адоеўскага. У параўнанні з арабскім творам, рамантычныя зборнікі (у тым ліку і «Шляхціц Завальня») вызначаюцца большай разнастайнасцю жанраў устаўных твораў і сэнсавай насычанасцю рамачнага аповеду.

Як бачым, не варта абмяжоўвацца пры кампаратыўным аналізе толькі асобай Гофмана. Проза Баршчэўскага полівалентная і суадносіцца з рознымі літаратурнымі з’явамі.

У такім выпадку чаму Р. Падбярэскі выкарыстаў для асацыятыўнай характарыстыкі творчасці Баршчэўскага менавіта імя Гофмана, а не каго-небудзь іншага з пляяды рамантыкаў? Мабыць, не менш, а нават больш апраўданым было б параўнанне «Шляхціца Завальні» Яна Баршчэўскага са зборнікам Мікалая Гогаля «Вечары на хутары каля Дзіканькі», выдадзеным крыху больш чым на дзесяць год раней. Падабенства твораў заўважнае і на ўзроўні кампазіцыі, і ў выкарыстанні фальклорнай асновы, і ў наяўнасці фантастычных вобразаў і сюжэтаў. Аднак Р. Падбярэскі не праводзіць гэтую відавочную паралель і для супастаўлення абірае нямецкага аўтара. З якой прычыны? Верагодна, узгадка імя Гофмана – гэта яшчэ адна праява яго звышпапулярнасці ў расійскім культурным асяродку. Мабыць, Р. Падбярэскі аддаў даніну модзе, актуалізуючы ў чытацкай свядомасці тое, што знаходзіцца навідавоку і зразумела ўсім і кожнаму. Імя Гофмана сталася ў тагачаснай культурнай сітуацыі сінонімам да паняцця «дзівоснае». Аднаго гэтага было дастаткова, каб кожны стваральнік фантастычных вобразаў аўтаматычна патрапляў у абойму супастаўлення з нямецкім рамантыкам. Аднак звяртае на сябе ўвагу асцярожная манера параўнання Баршчэўскага з Гофманам. Крытык у метафарычнай манеры («апраменьвае беларускім гафманізмам») і з агаворкай («так бы мовіць») сцвярджае падабенства беларускага аўтара да моднага нямецкага рамантыка. Несумненна, Р. Падбярэскі як крытык з тонкім густам усведамляў стылёва-вобразную арыгінальнасць і спецыфічна нацыянальную ідэю прозы Баршчэўскага і гэта не дазваляла яму наўпрост параўноўваць беларускага і нямецкага аўтараў, нават пры наяўнасці ўзгаданых вышэй агульных рысаў. Яшчэ адна верагодная прычына няпэўнасці адзнакі ў тым, што растыражыраванасць прывяла да спрошчанага ўспрыняцця мастацкага свету Гофмана: шэраг твораў, напісаных нібыта ў манеры нямецкага аўтара, уяўлялі сабой безгустоўнае награвашчванне чартаўшчыны. У рэцэнзіі на адно з такіх апавяданняў В. Бялінскі заўважыў: «...няма нічога больш простага, як зрабіцца Гофманам: варта толькі благім слогам пераказаць ў тысячу першы раз якую-небудзь простанародную бязглуздзіцу... » [2, с. 17]. У такіх умовах

паставіць попlech імёны Баршчэўскага і Гофмана магло значыць рызыкаваць перавесці творчасць беларускага аўтара ў шэраг трывіяльнай літаратуры, замест таго, каб зрабіць камплімент.

Вяртаючыся да «Вечароў» Гогаля, выкажам здагадку, чаму яны не патрапілі ў поле зроку Р. Падбярэскага. Твор украінскага па паходжанню аўтара адразу пасля выдання быў прыняты літаратурна-крытычнай і чытацкай грамадскасцю як факт рускай культуры. У тагачасных гістарычных умовах параўнанне беларускага твора, сутнасцю якога было абуджэнне нацыянальнай ідэі, з творам, які пераступаў нацыянальныя межы, было немагчымым. Аднак аб'ектыўна існуюць падставы разглядаць азначаныя зборнікі ў кампаратыўным аспекце, і сённяшнія даследчыкі пачалі закрываць гэтую лакуну [4, 6, 9].

Такім чынам, змест крытычнага нарыса Р. Падбярэскага трэба разглядаць праз прызму культурна-гістарычных патрабаванняў эпохі. Дэкларацыя “беларускага гафманізму” Я. Баршчэўскага з’яўляецца, на наш погляд, справядлівай толькі ў дачыненні абмежаванага матэрыялу. Аналіз прозы беларускага аўтара ў супастаўляльным аспекце з творамі нямецкага, польскага, рускага і беларускага рамантызму дазволіць больш яскрава высветліць зместава-фармальныя адметнасці, бо, як вядома, усё пазнаецца праз параўнанне.

Літаратура

1. Баршчэўскі, Я. Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях / Я. Баршчэўскі. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1990.
2. Ботникова, А. Б. Э. Т. А. Гофман и русская литература (первая половина XIX в.) / А. Б. Ботникова. – Воронеж : Изд. Воронежского ун-та, 1977.
3. Дюришин, Д. Теория сравнительного изучения литературы : пер. со словацкого / Д. Дюришин. – М. : Прогресс, 1979.
4. Галісаева, Т. Творчасць Яна Баршчэўскага і Мікалая Гогаля: спроба кампаратыўскага аналізу / Т. Галісаева [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <http://khblit.narod.ru/arhiu/prasy/galisajewa05.htm>. – Дата доступу: 2. 01. 2016.
5. Караткевіч У. Зямля пад белымі крыламі / У. Караткевіч // Збор твораў : у 8 т. – Мінск : Маст. літ., 1990. – Т. 8, кн. 1. – С. 385–570.
6. Маханькоў, Ю. Рэальнае і фантастычнае ў прозе Я. Баршчэўскага і М. Гогаля / Ю. Маханькоў // Беларуска-руско-польскае супастаўляльнае мовазнаўства і літаратуразнаўства: Матэрыялы IV Міжнар. навук. канф. Віцебск, 22 – 24 красавіка 1997. – Віцебск, 1997. – Ч. 2. – С. 328–330.
7. Падбярэскі, Р. Беларусь і Ян Баршчэўскі // Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях / Я. Баршчэўскі. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1990. – С. 331–358.
8. Хаўстовіч, М. В. Мастацкі метады Яна Баршчэўскага / М. В. Хаўстовіч. – Мінск : БДУ, 2003.

9. Целехович, Т. П. Особенности функционирования библейских образов в творчестве Н. Гоголя и Я. Барщевского : диссертация ... канд. филол. наук : 10.01.02 ; 10.01.01 / Т. П. Целехович. – Гомель, 2007.

10. Яскевіч М. С. (Каржэўская М. С.) Спецыфіка фантастычнага ў творчасці Э. Т. А. Гофмана і Я. Баршчэўскага / М. С. Яскевіч // Славянскія літаратуры ў кантэксте сусветнай: Матэрыялы V Міжнар. навук. канф., прысвеч. 80-годдзю БДУ (Мінск, 16–18 кастр. 2001 г.): У 3 ч. – Ч. 1.: Беларуская літаратура ў кантэксте сусветнай / Рэдкал. : С. Я. Ганчарова-Грабоўская і інш. – Мінск : БДУ, 2001. – С. 207–212.